

Зміст

Вступ.....	7
Розділ 1.	
Право на безправ'я: юридичне підґрунтя сімейного заручництва	20
Перші ухвали.....	20
Удосконалення регламентації заслання.....	26
Легітимізація інституту сімейного заручництва	28
Уточнення порядку заслання.....	31
Новації першого етапу радянзації західноукраїнських земель.....	32
Нововведення радянської Феміди останнього року війни... ..	42
Сімейне заручництво у проєкті Кримінального кодексу СРСР.....	45
Розділ 2.	
Започаткування депортацій родичів членів ОУН і воєнків УПА як засобу боротьби з повстанським рухом	52
Регламентация.....	57
Виконавці/кадрова проблема.....	63
Перший акт трагедії 1944 року	70
Старанність партійних ватажків.....	76
Нормалізація по-радянськи: розгул свавілля «визволителів».....	83
Депортаційні «ужинки» та перші втікачі	91
Приписи й реальність першого етапу депортацій (1944 р.).....	98
1945 рік: поширення сімейного заручництва.....	103
Переоблік та режимні заходи.....	106
Нові грані «санації»	108

Розділ 3.

Новий етап позасудових репресій у перші повоєнні роки (1945–1946)	122
Погрози – нові, риторика – стара.....	122
Позірна лояльність vs психологічний тиск і шантаж.....	126
Покарання родин провідників.....	127
«Карати не можна милувати».....	129
Стратегії уникнення заслання.....	133
Звітні розбіжності.....	135
Останні акорди 1945 року.....	136
1946 рік: вибори та перспективне планування.....	139
НКВС/МВС: незмінним курсом.....	142
Чергові нововведення.....	148
Каверзи радянської Феміди.....	150
Позасудове двовладдя: підсумки року.....	153

Розділ 4.

1947 рік: новації та «досягнення»	159
Січнева реорганізація.....	160
Активізація функціонерів: кожен комуніст/чекіст має бути чекістом/комуністом.....	163
Міжвідомчі битви за криваві врожаї.....	166
Особлива нарада: проблеми та позивачі.....	167
Репресії у переддень операції «Захід».....	170
Легітимація жовтневої каральної акції.....	171
Апетити ГУЛАГу – підступний привід.....	174
Останні приготування.....	176
Початок операції.....	183
Захоплені 21 жовтня: хто, чому, як?.....	185
«Переможні реляції».....	196

Розділ 5.

«Дії у відповідь»: юридичне оформлення нового етапу позасудових репресій проти родичів повстанців (1948–1949 рр.)	207
21 лютого 1948 р.....	208
Весна 1948 р.: каральна практика.....	209

Чергові структурно-кадрові «зсуви».....	211
«Дії у відповідь»: вселити корисний страх.....	213
Нові наслідки сімейного заручництва.....	218
«Помагали, бо любили».....	227
Обіцянки та реалії.....	228

Розділ 6.

Довічне заслання у системі репресій радянської влади.....	233
Зміна параметрів заслання: безстрокове... ..	236
Перед депортацією: місця тимчасового утримання.....	241
Чергові реорганізації.....	249
Жертви каральної практики... ..	252
1951 рік: нові категорії депортованих.....	258
«Квиток в один бік».....	262
Визнали, але не покаялися/припинили.....	265
1952 рік – передостанній... ..	266
Апеляції депортованих та реакція влади.....	269
«Гуманісти» з МДБ.....	270
1953 рік – завершальний... ..	274

Розділ 7.

«Здавалося, ніби всю Україну забирають у неволю»: дорога у заслання.....	281
Буцегарні на колесах.....	284
Смертельне приниження побутом.....	286
Мелодії болю та відчаю.....	294
Прибуття: «Нас зустрічала сибірська сволота...».....	295
«Бандеризація» Сибіру.....	298

Розділ 8.

Регламентация режиму: писана й неписана.....	303
Комендатура/комендант/помічники.....	304
«Права» спецпоселенців.....	305
Система обліку.....	307
«Ви добровільно погодилися бути тут вічно».....	312

Реакція на довічне.....	315
Утечі/утікачі.....	317
Статистика ГУЛАГу.....	326

Розділ 9.

Випробування режимним повсякденням.....	333
Працевикористання: «Мені не потрібні дистрофіки».....	333
Невільники на гулагівському ярмарку.....	335
«То тайга, то страшне»: на лісоповалі.....	337
Вантажити породу, штовхати важкі вагонетки: робота на шахтах.....	341
Житло: «затишок бараків».....	346
Постачання за лімітами.....	350
«Я не мала в чім йти до школи».....	357
«Баласт» спецпоселень: літні люди й діти.....	362
Освіта на вигнанні.....	363
Духовна єдність.....	370
Створення сімей у засланні.....	374

Розділ 10.

Дорога додому.....	382
Доба сподівань.....	382
Застереження для оунівців.....	386
«Не пущать».....	392
Особливості режимних обмежень.....	400
В обіймах ГУЛАГу, охопленого агонією.....	411
«Так і живемо...»: мінусники постхрущовської доби.....	413
Відновлення історичної справедливості.....	418

Післямова.....	425
-----------------------	------------

Іменний покажчик.....	438
------------------------------	------------

Вступ

Цієї книжки з різних – суб'єктивних та об'єктивних – обставин могло б і не бути. Понад десять років тому моє перше дослідження, в якому виразно артикульовано проблему позасудового репресування заручників радянського режиму, членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України впродовж 1944–1952 років¹, вийшло невеличким накладом та й ніби стало частиною, принаймні, української історіографії. Однак ця складна і дуже болюча тема ніколи не дозволяла про себе забути. Сюжети, які з'являлися вже у процесі роботи над іншими складниками політичного терору в Україні, залишалися відкладеними. З часом прийшло усвідомлення, що нове видання може бути інакшим. Власне, це було тим відчуттям, яке виникає в більшості істориків стосовно своїх уже написаних і виданих книжок.

Проте наважитися було нелегко. Та, мабуть, цього й не сталося б, якби не людина, яка системно і напрочуд наполегливо розбудовує гуманітарний простір сучасної України. Якщо Леонід Фінберг вважає книжку необхідною, він не знає перешкод. Так сталося і з цією працею, котра побудована за новою концепцією, а отже, потребує нового вступу, формулювання нових дослідницьких завдань та авторських пояснень, що розпочинаються вже з наступного рядка.

Передусім мушу визнати, що в той час, коли готувалося попереднє видання з цієї теми в широкому контексті дослідження сімейного заручництва, бракувало спогадів і свідчень людей, які пережили ту наругу; а також архівних документів, зокрема й особових справ засланих. Бракувало голосів, прямої мови депортованих. Бракувало і фокусу, тієї потужної й трагічної призми, котрою стала війна РФ проти України. Війна, що відродила явище «в'язнів Кремля», «ворогів народу», «зрадників батьків-

щини». Водночас війна зробила наявним і відчутним «прямоходіння та прямостояння» (Михайлина Коцюбинська) українців, які знову пішли боронити свою землю – тепер уже на Сході; українців, які вийшли з таборів сучасних окупантів незламними, які повернулися в Україну, аби продовжити боротьбу за неї й за тих, що досі потерпають у московських (і квазімосковських) в'язницях.

Суб'єктність, дієдатність українців була і є запорукою існування незалежної України. Саме цей фокус виявився поворотною точкою концепції книжки, пусковим механізмом її написання.

Депортації із Західної України, що поставали на сторінках історичних розвідок як результат дії машини радянського терору (часом безособового та знеособленого), були частиною віктимного дискурсу, дискурсу колоніальної травми, виходити з якого можна тільки через оприявлення іншої сторони трагедії – того самого «прямостояння» вигнанців, які своїм життям заперечували суцільну віктимізацію українства.

Вигнанці, як й інші закатовані та затавровані радянщиною люди, ставили й раз по раз повторювали сакраментальне питання «за що?». Однак це було принципово інше «за що?». Мешканці Західної України ніколи не вважали, що «произошла чудовіщная ошибка», їхнє «за що?» було спрямовано не «товарищу» Сталіну, а Богові, який виявив прикру немилість за те, що люди відстоювали своє та інших право жити на своїй землі, за те, що допомагали, не зраджували, за те, що просто були українцями. Радянська влада була для них ворогом, аж ніяк не переможцем*. Часом ці люди поводитися чи почувалися як полонені у війні, котра ще не завершилася, тому й шанси на перемогу не втрачено. Варто пам'ятати, що декому з них пощастило не лише повернутися, а й дожити до омріяної незалежності.

Усвідомлення цього також впливало на логіку дослідження. Адже депортації/вигнання не були дорогою в один бік. Вигнання не починалося й не закінчувалося на залізничній станції. Його супроводжували страждання, безіменні могили, спроби боротьби, втечі, солідарність, виживання в неймовірно важких обста-

* Про тверді сайтоглядні переконання українців у ГУЛАГу аргументовано лише Оксана Кісь у роботі «Українки ГУЛАГу: вижити значить перемогти» (Львів: Дрогобич Коло, 2020. – 300 с.).

винах, шлюби, свята, збереження традицій, вишиванки, що «їхали» у вигнання зі своїми власниками, і мова, яка зберігалася як потужна сила опору. А головне – вигнання скінчилося. І логіка цього завершення також не була однолінійною та простою, як не лінійним і дуже непростим було повернення додому.

Отже, настав час знову взятися до роботи. Прочитати гіркі слова одного з волинян, якого разом з батьками відправили в заслання із Західної України: «Я належу до тих дітей, якими, депортуючи їх у складі зреспресованих українських сімей та родин, щедро засівала сталінщина і російську Північ, і всі Сибіри, і деякі інші регіони “необъятной родини” з особливо важкими кліматичними умовами...»². Відкрити кримінальні справи, спогади інших людей, чие доросле життя або дитинство припало на той страшний час, коли населення Західної України вже в межах другої радянської окупації у насильницький спосіб намагалися інкорпорувати до імперії, яка мала назву СРСР. Укотре побачити та відчути страшне й безпідставне формулювання – «соціально-небезпечні за своїми зв'язками зі злочинним середовищем»*, що ним радянська влада нарекла їх, тоді ще дітей, і всіх інших людей, яких за часів свого панування намагалася позбутися/ізолювати за допомогою різних каральних практик. Уже не зі злим подивом, а зі сталою журбою констатувати, що «злочинне середовище» у збоченій парадигмі тоталітарного режиму змінювалося, а коло тих, хто мав із ними «зв'язки», залишалося непорушним. Це були, передусім, члени сімей «ворогів народу» різного ґатунку – дійсних та уявних опонентів радянської влади, а іноді земляки/односельці, які потрапляли в пастку «сімейного заручництва» – ефективного методу керування, а, головне, упокорення всіх незгодних...

Нову книжку присвячено аналізу процесів вигнання та повернення мешканців Західної України, що відбувалися в єдиному алгоритмі, але кожен у своїй своєрідності й трагічному обрамленні. Вона про людей, у яких радянська влада одразу побачила непримиренних ворогів і майже одразу – через офіційні документи, державну риторику та пропаганду – визначала «соціально-небезпечними елементами».

* Це визначення, як привід для позасудового покарання, почало вживатися від 1918 р.

Законодавство європейських держав зазвичай не передбачало покарання за належність до «політично несхвальної групи» (Ханна Арендт³). Але в СРСР «причетність» (послугуючись різними казуїстичними формулюваннями, протиправними нормами, в обхід класичних принципів права та здорового глузду) запровадили до законодавства, підзаконних актів і відомчих директив як «злочин». Визначення кола таких заручників, які викликали невдоволення влади, а відтак ставали цілковито беззахисними перед сваволею, було прерогативою політичної верхівки та карально-репресивних органів.

Населення Західної України, яке не бажало коритися новому режиму й усіляко підтримувало національно-визвольний рух, який розгорнувся на тамтешніх теренах в останні роки Другої світової та тривав після неї, стало чи не найчисельнішим загоном тих, хто потрапляв під визначення «соціально-небезпечних за своїми зв'язками».

Коли пропаганда та погрози не допомогли, сталінський режим перейшов до відкритих репресій проти цивільного населення, які стали супутником збройного придушення антирадянського підпілля. Радянська влада послідовно, нав'язливо й агресивно переконувала людей, що вони, якщо й не беруть участі в опорі, то навіть за співчуття варті покарання. Співчуття кваліфікувалося як злочин, сприяння й пособництво. Рішеннями позасудового органу – Особливої наради при НКВС/МВС/МДБ на географічну ізоляцію прирекли не лише найближчих родичів і друзів, а й випадкових людей, щоб змусити дійсних опонентів сталінського режиму через залякування та шантаж припинити боротьбу, а потенційних – навіть не починати її.

Соціально-політична експансія реалізовувалася за вже випробуваним у 1920–1930-ті роки сценарієм запровадження надзвичайщини, із застосуванням «ефективних» брутальних командно-адміністративних методів і каральних практик: фізичного знищення, позбавлення та обмеження волі. Цілком природно, що місцеве населення сформувало вкрай негативне ставлення до сталінського режиму, тож абсолютно обґрунтовано сприймало його як окупаційний, антиукраїнський, ворожий.

Радянська влада всіх людей розглядала, переважно, або як «народні маси», або як такі чи інші «контингенти». Ті, про яких

ітиметься в книжці, завжди були «непевним контингентом»: і на своїй землі, і в засланні, і впродовж тривалого та нелегкого повернення додому. Однак вони завжди були й символічним «континентом», який ніс із собою Україну, встановлюючи її скрізь, де б не опинилися репресовані українці. Через їхню свідому незламність вся, а не тільки Західна, Україна поставала в очах радянських поневолювачів як «непевна», не їхня, небезпечна територія – «непевний континент», що омивався морями власної історії, відмежувався горами та річками власної пам'яті й продовжував існувати за обставин, у котрих інші континенти разом з їхнім населенням зникали з поверхні землі. Термін із радянського репресивного письма, перебитий дужками, які вилучають одну літеру і тим пропонують додатковий сенс, винесений до назви роботи. Зрештою, книжка й присвячена саме тому, як «непевний континент» – в умовах протиправних, масових депортацій, суворого режимного повсякдення, непростого шляху повернення додому – ставав континентом людських трагедій і перемог, слабкості й сили, прямостояння та незламності, й – у широкому сенсі – запорукою української незалежності.

Глибока й актуальна у своїх гіпотезах та висновках праця Ханни Арендт «Джерела тоталітаризму» (1951 р.)⁴ започаткувала особливий пласт літератури, який поступово поповнювали на Заході інші доробки, котрі продовжили аналіз та критику тоталітаризму радянського стибу. Початок системному вивченню примусових міграцій поклали праці закордонних дослідників: Роберта Конквеста⁵ та Олександра Некрича⁶. З «легкого пера» останнього вираз «покарані народи» ввійшов до наукового обігу.

Перші спроби осмислити масові примусові міграції у загальному контексті аналізу терору в СРСР з'явилися наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років⁷. Паралельно з розсекречуванням раніше закритих фондів державних архівів почали виходити

* Уперше проблема депортації народів у СРСР у дуже узагальненому вигляді стала предметом обговорення на засіданні «крутого столу» «Соціально-політичні проблеми міжнародних відносин в СРСР: теорія і практика», який відбувся 4-6 липня 1989 р. з ініціатииви колишнього Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КРПС (див.: Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 9).